

Prof. dr hab. Marek Jan Olbrycht

Zakład Historii Starożytnej i Orientalistyki

Uniwersytet Rzeszowski

Al. Rejtana 16C

35-310 Rzeszów

Redaktor naczelny *Anabasis. Studia Classica et Orientalia*

https://www.researchgate.net/profile/Marek_Olbrycht/research

<http://ias.academia.edu/MarekJanOlbrycht>

<https://orcid.org/0000-0001-6709-752X>

**Recenzja dorobku naukowego dra Krzysztofa Ulanowskiego (Uniwersytet Gdański)
w ramach postępowania habilitacyjnego**

Wniosek habilitacyjny dra Krzysztofa Ulanowskiego odwołuje się przede wszystkim do monografii naukowej pt. *Neo-Assyrian and Greek Divination in War*, Leiden/Boston: Brill 2021, jako głównego osiągnięcia naukowego i podstawy postępowania habilitacyjnego.

Dr Ulanowski jest obecnie adiunktem w Zakładzie Antropologii Społecznej, Instytut Filozofii, Socjologii i Dziennikarstwa, Wydział Nauk Społecznych, Uniwersytet Gdański. Uzyskał on doktorat 20 lat temu (doktor nauk humanistycznych w dziedzinie filozofii, UMCS, Lublin) na podstawie rozprawy *Konsekwencja niekonsekwencji. Człowiek – pomiędzy monoteistyczną a politeistyczną interpretacją świata – w twórczości Friedricha Nietzschego*. Praca ta ukazała się drukiem w 2008 roku (*Konsekwencja niekonsekwencji. Człowiek – pomiędzy monoteistyczną a politeistyczną interpretacją świata – w twórczości Friedricha Nietzschego. Konfrontacje*, Gdańsk). Z kolei tytuł magistra historii uzyskał K. Ulanowski w 1995 roku (Wydział Historyczno-Filologiczny, Uniwersytet Gdański) na podstawie pracy magisterskiej *Friedrich Nietzsche. Religia – początek końca czy koniec początku człowieka?* Widoczne jest zatem u habilitanta wieloletnie zainteresowanie filozofią F. Nietzschego. W okresie po uzyskaniu doktoratu dr Ulanowski skupił

swoje zainteresowania na tematyce religioznawczej, zwłaszcza podejmując szerokie studia nad wróżbiarstwem w świecie grecko-rzymskim i bliskowschodnim.

Monografia naukowa

Książka *Neo-Assyrian and Greek Divination in War* to obszerne i solidne opracowanie tematu wróżbiarstwa związanego z wojną w świecie mezopotamskim i greckim. Zjawisko wróżbiarstwa znajdowało się w centrum religijności i życia w Mezopotamii, Anatolii (zwłaszcza u Hetytów), a także w Grecji. Grecy, kojarzeni często głównie z racjonalnym myśleniem i stworzeniem podstaw nauk, byli w pewnym zakresie zabobonni i chętnie odwoływali się do wróżb. Można wręcz rzec, że wróżbiarstwo znajdowało poczesne miejsce w greckiej religijności i wpływało na inne dziedziny życia, w tym na sposoby prowadzenia wojny. Obrazują to uwagi greckiego pisarza i żołnierza Ksenofonta, który wskazuje wielokrotnie na wypowiedzi, sny, omeny i ofiary (Xen. *Symp.* 4. 48; *Mem.* 1. 4. 15-16, 4. 3. 12; *Cyr.* 8. 7. 3). Rola wróżbiarstwa w wojnie uwidacznia się mocno w Ksenofontowej *Anabasis* (zob. *An.* 3.1.5-8), dziele doskonale znanym każdemu starożytnikowi.

Jakie cele postawił sobie autor? W autoreferacie habilitant stwierdza, że: „oryginalność podjętych badań polega na analizie wybranych procedur dywinacyjnych, w tym wypadku tych, które miały miejsce podczas trwania konfliktów militarnych i dotyczyły problematyki wojennej oraz ich konsekwencji dla władców i rządzonych przez nich terytoriów. Drugim założeniem autorskim jest świadoma analiza podobnych fenomenów dywinacyjnych w sferze publicznej Mezopotamii i Grecji oraz problem możliwego wpływu kulturowego cywilizacji mezopotamskiej na helleńską.” Habilitant koncentruje się na analizie, co jest oczywiście konieczne, natomiast bardzo oszczędnie odwołuje się do oczekiwanych wniosków z analizy.

Część 1 książki, „Religion and War”, omawia kwestie wstępne, tj. związki prowadzenia wojny z kultami i wróżbiarstwem w Mezopotamii i świecie greckim. Część ta zawiera dwa rozdziały: „Ritualization of War in Mesopotamia” oraz „The Phenomenon of War in the Greek World.” Część 2, „Divination in Mesopotamia”, prezentuje wróżbiarstwo Mezopotamii od III tys. przed Chr. do okresu nowobabilońskiego. Kolejna 3 część, „Greek Divination”, koncentruje się na ofiarach i wieszczkach *manteis* w szerokim kontekście kulturowym Hellady.

Najobszerniejsza część 4, „Varieties of Divination”, omawiająca różne kategorie dywinacji, jest wedle habilitanta najważniejszą częścią monografii (s. 9: “The fourth chapter of my book is most important. Here I focus on divination, paying special attention to divination related to military affairs. The same signs received are many times repeated, especially in the case of extispicy. They demonstrate how important the act of divination and ritual was in the conduct of war to the ancients, as a means of obtaining a divine message”). Autor wylicza szczegółowo rodzaje wróżbiarstwa (s. 169), w tym wróżbiarstwo dedukcyjne i intuicyjne (lub natchnione). Istniały dwa rodzaje znaków: występujące bez żadnego działania człowieka i te, które zostały sprowokowane przez wróżbitów w celu znalezienia odpowiedzi na konkretne pytanie. W tych drugich najczęściej wykorzystywano wnętrzności ofiarowanych zwierząt. W tym aspekcie autor widzi pośrednie wpływy Mezopotamii na Grecję („The custom of investigating the liver was quite typical, and one finds evidence for it even in the *Bible*. From Mesopotamia extispicy moved west to the Hittites in Asia Minor, and probably from there to Greece”).

Część 5 książki omawia wpływy Mezopotamii na greckie wróżbiarstwo. Autor już we wstępie stwierdza ostrożnie, że można mówić o bezpośrednim wpływie Mezopotamii na Greków („In this chapter I will state my opinion that it is possible to assume direct Mesopotamian influence on Greek civilization”). Ulanowski zauważa daleko idące podobieństwa dywinacji w Mezopotamii i Grecji („Mesopotamian divination was an all-embracing semantic system designed to interpret the whole universe. In Greece, the belief that the entire universe is causally connected is an Ionian Greek invention, and the first step towards philosophy. Anyway, it is already found in the Babylonian *Diviner's Manual*: The signs on earth just as those in the sky give us signals. Sky and earth both produce portents though appearing separately. They are not separate (because) sky and earth are related. A sign that portends evil in the sky is (also) evil in the earth, one that portends evil on earth is evil in the sky”).

Autor trafnie podkreśla kluczową rolę Azji Mniejszej w procesie wpływu idącego z Mezopotamii na Grecję, i to w wymiarze zarówno lokalnego rozwoju magii i wróżbiarstwa, jak i w zakresie kontaktów ponadregionalnych. Zachodnie wybrzeże Azji Mniejszej było zamieszkane od II tys. przed Chr. przez ludność grecką i takie miasta jak Efez i Milet stały się miejscami kulturowej i religijnej interakcji widocznej m.in. w rozwoju wyroczni i sanktuariów („Asia Minor was home to some of the oldest oracles in the Greek world. It was the heartland of Greek prophetic practices, from there the legendary Sibyls originated”). Obydwa centra wiele odziedziczyły ze

starszych anatolijskich tradycji. Dokonywały się tam bezpośrednie kontakty i procesy zapożyczeń, dotyczące m.in. kultu boga Apollina, patrona przysięg i wróżbiarstwa, co Ulanowski szczegółowo opisuje przytaczając dokumenty hetyckie, mykeńskie, i cypryjskie.¹

Tutaj można zauważyć, że szczegółowe odniesienia do wróżbiarstwa w Anatolii wykraczają poza zakres geograficzny pracy habilitanta, zaznaczony w tytule monografii i w strukturze pracy zdefiniowanej w spisie treści. Konstrukcja monografii opiera się na dwóch filarach, mianowicie analizie dywinacji w Mezopotamii i w Grecji. Wydaje się, że brakuje w koncepcji badawczej wyodrębnienia Anatolii jako kolejnego filaru i możliwego pomostu dla wpływów Mezopotamii na świat grecki. Należy podkreślić, że Anatolia jest obecna w wielu miejscach książki habilitanta w analizie praktyk dywinacji,² ale w sposób rozproszony, przez co jej znaczenie jest nieco słabo uchwytnie. Zresztą sam autor jest świadom roli Azji Mniejszej, pisząc w autoreferacie o kluczowym znaczeniu Anatolii dla zbadania wpływów mezopotamskich na Grecję: „Według przeprowadzonej analizy, droga przenikania zapożyczeń do cywilizacji helleńskiej przebiegała przez Anatolię (via anatolica) oraz Cypr. Sporo miejsca w tej analizie poświęcam spotkaniom pomiędzy Hetytami i Mykeńczykami w Anatolii oraz ewentualnej mediacji pomiędzy tymi ludami poprzez tzw. czynnik frygijski (X-VII w p.n.e.)” Ulanowski wskazuje ponadto na kontakty Greków z Fenicjanami, ludami Syrii i Egiptem, które także dotyczyły kultów i dywinacji.³

W konkluzji swej monografii Autor stwierdza, że w kwestii wojny zarówno Mezopotamczycy, jak i Grecy wierzyli, że decyzje bogów miały decydujący wpływ na wydarzenia i mogły być przekazywane ludziom za pomocą znaków. Wróżbiarstwo miało uczynić pomoc i

¹ “Among the Hittites, Arzawa, with the capital city Apaša (Ephesos) was known as a famous centre of divination, especially for the prevention of plagues. Not searching far away, Apollo from Troy was a god of such a type, and his sanctuary must have specialized in this kind of divination. Looking at the *Iliad* from a Hittite perspective would let us understand the poem in a different meaning. Also interesting is the discovery that in the contracts ‘the mentioned god of oaths is Appaliunaš that we could identify with the Cypriot *to-i-a-pe-i-lo-ni* (...) and the Mycenaean *[a-]pe-ro2-ne* (...) and, of course, with the Greek Apollo. This is of major importance for my thesis, because in the following centuries, all the powerful oracles in Asia Minor were dedicated to Apollo.”

² “For the mainland Greeks, it was difficult to accept the values of the Ionian world as being the same as theirs. This is of fundamental significance for my work, because the Hittite empire and the Mycenaean states could have had indirect relations through the Luwian states, Arzawa (later called Lydia) and Wilusa/Uiluša (Troia).”

³ “Many Greek mythological heroes were also of Near Eastern origin. In search of Europa, who had been kidnapped by Zeus at Tyre or Sidon, her brothers Kadmos, Kilix and Phoenix wandered out to Greece, Cilicia and Phoenicia and settled there. In another account in Herodotus, we can read that according to the Hellenes the Dorians were of Egyptian origin but ‘according to the Persian story Perseus himself was an Assyrian who became a Hellene, but his ancestors did not’”.

radę bogów zrozumiałymi dla człowieka. Tu trzeba dodać, że była to też forma asekuracji - zabezpieczania się przed konsekwencjami ryzykownych decyzji, gdyż w razie niepowodzenia można było zrzucić winę na złośliwych bogów.

Ogólnie dzieło Ulanowskiego jest bardzo obszerną i solidną analizą dywinacji i jej roli w wojnach. Niedociągnięcia są nieliczne. We wstępie (s. 4) autor zauważa, że brakuje źródeł ukazujących bezpośredni wpływ mezopotamskich wróżbiarzy na Greków („Up to present times we have not been able to find any written evidence which would confirm the direct influence of Mesopotamian (Assyrian and Babylonian) divination on that of the Greeks. Nevertheless, this book will point out the fact that the Greeks treated divination in the very similar way to the Mesopotamians”). Jednak bezpośrednie kontakty Greków i Babilończyków stały się intensywne za Aleksandra Wielkiego, zwłaszcza w Babilonie, który od 331 roku przed Chr. był pod kontrolą macedońską. Sam habilitant wzmiankuje spotkanie wróżbiarzy greckich i babilońskich w 323 roku: na s. 218f. i 159 opisano wróżby Peithagorasa, oraz wróżby Babilończyków dotyczące Aleksandra. Na s. 476 Ulanowski zauważa, że “Diodorus stresses great appreciation of Alexander for the skills of the Chaldeans. The Babylonian seers might have performed extispicy for the health of the reigning king, and Peithagoras surely added this to his repertoire during his stay at Babylon. It is characteristic of systems of divination across cultures and across time that they are open to mutual influences.” Zatem habilitant, mówiąc o wzajemnych wpływach, zauważa fakt interakcji, co przeczy jego twierdzeniu o braku danych na temat bezpośredniego wpływu Mezopotamii na dywinację Greków. Te wydarzenia dywinacyjne za Aleksandra zasługiwałyby zresztą na odrębną analizę, która przyniosłaby ważne rezultaty dotyczące bezpośredniej konfrontacji dwóch tradycji dywinacji w kontekście epoki Aleksandra, Diadochów i wczesnych Seleukidów.

W podsumowaniu autor stwierdza że w materiale historycznym, archeologicznym i literackim mamy tylko ograniczone dowody na spotkanie cywilizacji mezopotamskiej i greckiej. Bierze on pod uwagę udział greckich najemników w konfliktach na Bliskim Wschodzie, ale wskazuje na brak szczegółowych źródeł dotyczących przypadków ewentualnego spotkania wróżbiarzy kategorii *bārû* i *mantis* na tym samym polu bitwy. Tym motywuje autor zestawienie opisów dwóch konceptualnych rozumień wróżbiarstwa w Mezopotamii i Grecji. Ulanowski stwierdza, że rola i obowiązki *bārû* i *mantis* są zaskakująco podobne.

Książka jest opracowana starannie i pomyłki są nieliczne. Jedna z pomyłek dotyczy datacji okresu sargonidzkiego w Asyrii (s. 3: „Most of the evidence for divination comes, however, from

the Sargonid Period; especially from the rule of those kings from whose rule survives the greatest amount of written and iconographic evidence. For example, Ashurnasirpal II not only reached the Mediterranean, but was especially keen to commemorate his deeds in his *Annals*”). Być może zamysł autora był inny niż implikuje tekst, ale okres sargonidzki (lata ok. 722-609) nie obejmuje rządów Aszurnasirpala II, panującego w IX wieku. Nazwisko W. Lengauera jest błędnie zapisane.

Wróżbiarstwo w wierzeniach i życiu codziennym ludów starożytnego Bliskiego Wschodu oraz Grecji to temat mający bogatą bazę źródłową i dość dobrze zbadany. K. Ulanowski mógł sięgnąć do wielu dobrych i obszernych opracowań przedmiotu, napisanych zarówno przez polskich badaczy, takich jak S. Oświęcimski, K. Banka (o Grecji), M. Popko (Hetyci), jak i specjalistów z innych krajów (m.in. W. Burkert, R. Parker). Także problem dywinacji w ramach wojny nie jest nowością. W przypadku Mezopotamii jest na ten temat monografia I. Starra i J. Reade, *Queries to the Sun god. Divination and Politics in Sargonid Assyria*, Helsinki 1990. Dla Grecji monografii i artykułów jest także sporo (m.in. D. Jaillard, A.D. Nock, L. Sloth, N. Fields). Dlatego budzi wątpliwości stwierdzenie habilitanta z autoreferatu że „dopiero w trakcie ostatnich dwóch dziesięcioleci dywinacja jako problem stricte naukowy zyskała należyłą uwagę i pojawiło się szereg publikacji z wielu dyscyplin naukowych, np. historii, religioznawstwa, antropologii i filologii”. Przykładowo polskie prace Oświęcimskiego i Banka mają ponad 30 lat. To samo dotyczy dzieła I. Starra i J. Reade (1990). Także ustalenia W. Burkerta w *The Orientalizing Revolution* są sprzed trzech dekad (1992: niemiecka wersja jest jeszcze starsza). Prawdziwe jest natomiast twierdzenie, że ilość publikacji na temat dywinacji znacznie wzrosła w ostatnich dekadach.

Inne prace i dokonania

Poza recenzowaną monografią, dr Ulanowski napisał sporo prac naukowych, aczkolwiek ich „impact” mierzony internetowymi instrumentami wygląda na nieco ograniczony. Wskaźniki z Google Scholars notują 53 cytowania z 16 publikacji; H-index wynosi 3; punkty za publikacje wedle MEIN wynoszą 507; Academia.edu podaje ponad 300 cytowań. Trzeba pamiętać jednakowoż, że wskaźniki internetowe nie podają pełnego obrazu wpływu publikacji danego autora na naukowe ustalenia, bowiem nie notują cytowań dokonanych w studiach poza internetem, a te stanowią znaczny udział. Zresztą także liczby w Google Scholars i podobnych miernikach nigdy nie są pełne w zakresie ogólnie rozumianych publikacji uchwytnych online.

Ważnym osiągnięciem organizacyjnym i naukowym dra Ulanowskiego była konferencja *The Religious Aspects of War*, zorganizowana przez habilitanta w 2014 roku przy inspiracji naukowców z *Melammu Project*. Dr Ulanowski samodzielnie zredagował materiały pokonferencyjne w tomie *The Religious Aspects of War in the Ancient Near East, Greece, and Rome*, Brill (Ancient Warfare Series, vol. 1), Leiden 2016.

Dekadę temu wyszła inna książka współredagowana (obok K. Kowalika) przez habilitanta pt. *The Role of Religious Minorities in Functioning of the Society of Gdansk and the Chosen European Cities. The Experiences of the Past, Contemporary Days and the Prognosis for the Future*, Kashubian Institute, Gdańsk 2010. Dotyczy ona jednak tematyki odległej od monografii habilitacyjnej.

Dr Ulanowski jest autorem 31 rozdziałów oraz 19 artykułów w czasopismach. Ogólnie jest to obfity dorobek naukowy zasługujący na wysoką ocenę. Wymienione tu będą tylko wybrane publikacje. Artykuł *The Rituals of Power* z 2015 roku (na podstawie referatu z 2011) zestawia okres Akadu oraz okres Asyrii w epoce dynastii sargonidzkiej. Autor zauważa, że uderzający jest duży stopień zbieżności zarówno głównych tematów ideologicznych, jak i przedstawień figuralnych w dziedzictwie akadyjskim i nowoasyryjskim. Władcy nosili te same tytuły i aspirowali do bycia traktowanymi jako boscy włodarze. Powszechną praktyką było instalowanie ubóstwionych wizerunków królów w świątyniach pod ich kontrolą. Widać w tym artykule fascynację autora światem starożytnego Bliskiego Wschodu oraz zastosowanie dobrej metodologii porównawczej. Z 2014 roku pochodzi artykuł także traktujący o Mezopotamii, *The Influence of Creation and Pursuit of Immortality on Human Status in Mesopotamia*, "Miscellanea. Anthropologica et Sociologica" 15.3, 13-30, w którym Ulanowski podejmuje tematy mezopotamskich mitów stworzenia świata i człowieka. Stwierdza, że ideą przewodnią w stworzeniu ludzkości przez bogów było zastąpienie bogów ludzkością w celu wykonywania ich ciężkiej, codziennej pracy. Sumeryjskie koncepcje są bardziej zróżnicowane niż akadyjskie i tworzą bardziej pozytywny i optymistyczny obraz ludzkości i jej roli w świecie.

Artykuł z roku 2016 pt. "*Shamash, great lord, whom I am asking, answer me with reliable 'Yes!'*" *The Influence of Divination on the Result of War* stanowi jedno ze studiów prowadzących do monografii habilitacyjnej. Ulanowski zwraca w nim uwagę na związki wróżbiarstwa i wojskowości. W jego opinii badania działań wojennych są jedną z najbardziej obiecujących dziedzin, w których można obserwować rolę wróżbiarstwa. Podobne założenia są zaprezentowane

w artykule z 2020 roku *Communication with Gods. The Role of Divination in Mesopotamian Civilization*.

Z kolei nowy artykuł *About Earthly, Water and Underwater Meetings of The Phoenicians and the Greeks. Mythological and Religious Ways of Transmission in The Eastern Mediterranean* stanowi przegląd kontaktów Fenicjan i Greków, głównie na Cyprze, w aspektach kulturowym i religijnym. Ulanowski próbuje dokonać racjonalizacji mitów o Kadmosie, wiążących Hellenów i Fenicjan.

Dr Ulanowski drobiazgowo wylicza w swoim autoreferacie różne aspekty swojej działalności naukowej, dydaktycznej i pozanaukowej. Wśród zagadnień naukowych wylicza m.in., zgodnie z duchem czasu, badania nad kobietami i kobiecością, wskazując na zorganizowanie spotkań z „pastorką” oraz „diwą operową”. Habilitant sugestywnie stwierdza, że „w badaniach dotyczących kobiecości w sposób spójny i naturalny poruszałem się pomiędzy zagadnieniami naukowymi, dydaktycznymi i organizacyjnymi.” Naturalnie nie brakuje też aspektów „wielokulturowości” – habilitant „dostrzegł wielki potencjał i studiów akademickich i pracy u podstaw promującej wielokulturowość i multireligijność miasta Gdańska i całego regionu Pomorza.”

Habilitant wraz innymi pracownikami Zakładu Historii Myśli Społecznej reaktywował czasopismo *Miscellanea. Anthropologica et Sociologica* (2004) i jest członkiem zespołu redakcyjnego czasopisma, redagując samodzielnie kilka tomów.

Na uwagę i najwyższe uznanie zasługuje aktywność konferencyjna K. Ulanowskiego. Chętnie bierze on udział w międzynarodowych konferencjach i sympozjach, prezentując swoje dokonania. Jest to jeden z najbardziej widocznych i ważnych aspektów działalności habilitanta na niwie naukowej. Poza tym podkreślić należy jego dokonania dydaktyczne i wykłady uniwersyteckie na tematy dotyczące cywilizacji i religii świata starożytnego.

Podsumowanie

Dr Krzysztof Ulanowski przedstawił bogaty dorobek naukowy jako podstawę do uzyskania stopnia doktora habilitowanego. Monografia habilitacyjna oraz związane z nią artykuły naukowe habilitanta wpisują się w tradycje badań porównawczych które sięgają do zestawiania bardzo

odległych kultur, jak np. Grecja i Chiny.⁴ Jest to podejście które przynosi ważne ustalenia, o ile metodycznie analiza badawcza przebiega poprawnie. W przypadku omawianej monografii oraz artykułów metodologia porównawcza jest stosowana z zachowaniem naukowej ostrożności i z reguły bez pochopnych wniosków. Autor pracuje na pograniczu wielu dziedzin, w tym historii antycznej, asyriologii, hetytologii, badań religioznawczych, antropologii i filozofii. Wydaje się, że w przyszłości habilitant mógłby z korzyścią bardziej rozwinąć badania nad ikonografią dotyczącą wróżbiarstwa.⁵

K. Ulanowski wykorzystał ogromną literaturę przedmiotu, którą cytuje i wykorzystuje sumiennie.⁶ Ulanowski dokonał solidnej analizy problemu dywinacji w Grecji i Mezopotamii. Sprawnie posłużył się źródłami i opracowaniami. Jego dorobek naukowy jest bardzo znaczący i coraz bardziej dostrzegalny. Na pochwałę zasługują liczne referaty na konferencjach naukowych, i brak obaw o konfrontowanie się z innymi badaczami i ich koncepcjami. Habilitant podkreśla to zdaniem: „Lata 2016-19 to konfrontacja wypracowanych przez lata tez badawczych na licznych konferencjach, min. w Warszawie, Kazaniu, Jerozolimie, Rzymie, Mediolanie i Oksfordzie.” Ponadto na uznanie zasługuje dydaktyka oraz aktywność organizacyjna. K. Ulanowski to specjalista ceniony nie tylko w gdańskim środowisku naukowym, ale też w skali nauki polskiej i międzynarodowej.

Mając na uwadze moje ustalenia dotyczące oceny dorobku dra Ulanowskiego oraz wymogi ustawowe *Prawa o szkolnictwie wyższym i nauce* (Ustawa i stopniach naukowych i tytule naukowym Dz.U. 2016 poz. 882 z późn. zmianami) stwierdzam że habilitant spełnia odnośne kryteria i wnioskuję o nadanie doktorowi Krzysztofowi Ulanowskiemu stopnia doktora habilitowanego.

Rzeszów 27 XII 2021

⁴ G.E.R. Lloyd, "Divination : traditions and controversies, Chinese and Greek", In: *Extrême-Orient, Extrême-Occident*, 1999, n°21. *Divination et rationalité en Chine ancienne*, sous la direction de Karine Chemla, Donald Harper et Marc Kalinowski. pp. 155-165. DOI : <https://doi.org/10.3406/oroc.1999.1108>

⁵ Ciekawe perspektywy ukazuje tutaj przykładowo niemiecki badacz Dieter Metzler w swoim artykule o wieszczku Mopsosie: Dieter Metzler, „Der Seher Mopsos auf den Münzen der Stadt Mallos“, *Kernos* 3 | 1990; <http://journals.openedition.org/kernos/992> ; DOI : 10.4000/kernos.992.

⁶ Można dodać do bibliografii studium R. Leiderer, "Das babylonische Leberorakel Eine religionsgeschichtliche und anatomische Untersuchung," *Medizinhistorisches Journal* H. 3 (1994): 209-225.